

УДК 37.013.73

**КРИТИКА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У
ПОГЛЯДАХ М. БЕРДЯЄВА,
С.Л. ФРАНКА, І.О. ІЛЬІНА: ОНТОЛОГІЧНІ ТА
АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

І.Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський інститут фінансів

У статті звертається увага на оцінку соціально-культурних перетворень у радянському суспільстві, здійснених видатними російськими філософами М. Бердяєвим, С.Л. Франком та І.О. Ільїним. Проаналізовано негативні наслідки революційних процесів, які привели до знищення спадковості у культурних процесах, жорсткої антирелігійної боротьби та насадження суцільного колективізму, виділено докорінні зміни у соціальній та культурній сферах. Акцентується увага на проблемі самовизначення особистості у системі ціннісних координат радянського суспільства та соціокультурних механізмах становлення тоталітарного суспільства. Зроблено висновки щодо онтологічних та аксіологічних аспектів суспільних та культурних перетворень у радянському суспільстві.

Ключові слова: суспільство, особистість, культура, онтологічні та аксіологічні аспекти, тоталітаризм, атеїзація, колективізм

Актуальність проблеми. Соціально-культурні перетворення, що мали місце після падіння Російської імперії, були пов'язані з формуванням нового типу суспільства, яке за економічними параметрами розвивалося як індустріальне, але за політичними та соціально-культурними складовими було одним з перших соціалістичних суспільств у Європі. Цей соціальний експеримент був своєрідною спробою практично реалізувати соціал-демократичні ідеї, які були досить популярними у європейських країнах протягом останнього півстоліття, та намаганням довести їхню життєздатність, прогресивність й неминучість у розвитку людської цивілізації. У цьому контексті науковий інтерес й актуальність представляють праці М. Бердяєва, С.Л. Франка, І.А. Ільїна. Їхній філософський підхід щодо осмислення соціокультурних та ідеологічних процесів, що мали місце у післяреволюційний період у Росії, представляють собою критичну оцінку онтологічних та аксіологічних аспектів усіх соціально-культурних перетворень у радянському суспільстві

у контексті світових соціокультурних процесів, викривають загрози, які вони несуть у духовну сферу суспільства, є альтернативою працям радянських теоретиків.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Наукова спадщина видатних російських релігійних філософів М. Бердяєва, С.Л. Франка, І.О. Ільїна цікавить чимало сучасних дослідників, тому що у радянський період їх твори були заборонені й глибоко не досліджувалися як твори буржуазних філософів, або досліджувалися фрагментарно у контексті різних філософських проблем. Так, наприклад, звертається увага на концепцію соборності С.Л. Франка (П. Елен, О.А. Назарова), на задачі виховання й освіти у площині культурологічної концепції І.А. Ільїна (Ю.С. Долгополова), на погляди М. Бердяєва на особистість як суб'єкт філософії (А.Л. Завгородня) тощо. Між тим, немає довжного висвітлення критики філософами наслідків соціально-культурних перетворень у перші роки радянської влади, хоча в них звертається увага на онтологічні й аксіологічні проблеми особистості, культури та суспільних відносин у 20-30-х рр. ХХ століття. Крім того, наукові праці філософів, які перебували за кордоном, представляють альтернативу працям радянських теоретиків у осмисленні ціннісних координат радянського освітньо-культурного простору та суспільства у цілому. **Мета статті** – на підставі аналізу наукових філософських поглядів М. Бердяєва, С.Л. Франка, І.О. Ільїна виділити ряд онтологічних і аксіологічних аспектів соціально-культурних перетворень, що мали місце у радянському суспільстві у перші десятиліття його становлення й вплинули на життєдіяльність та самовизначення особистості, на розвиток культури у цілому.

Виклад основного матеріалу. Філософські роздуми про те, які докорінні зміни несе у собі ХХ століття, перехід людства у індустріальну добу та зміна культурних пріоритетів є лейбмотивом багатьох наукових праць російських та європейських філософів, соціологів, істориків. Але соціально-культурні процеси, які мали місце у радянському суспільстві у 20-30-х рр. ХХ століття найбільш глибоко хвилюють російських філософів М. Бердяєва, С.Л. Франка, А.І. Ільїна та інших, які не сприйняли революцію в Росії та прихід більшовиків. Так, М. Бердяєв писав: «Мне пришлось жить в эпоху катастрофическую и для моей Родины, и для всего мира. На моих глазах рушились целые миры и возникали новые. ...Я видел трансформации, приспособления и изменения людей, и это, может быть, было

самое тяжелое в жизни. ....Эпохи, столь наполненные событиями и изменениями, принято считать интересными и значительными, но это же эпохи несчастные и страдальческие для отдельных людей, для целых поколений» [1,с.9]. У його праці «Философия неравенства» лунає думка про те, що у суспільному житті духовна зверхність належить культурі, бо саме від її рівня якісного розвитку залежить й рівень суспільного розвитку. Оцінюючи демократичні революції, які прокочуються світом у першій половині ХХ століття, він приходять до думки, що вони, на жаль, знижують й якість, й цінність культури, а її дешевизна й доступність веде до втрати високого стилю та краси. Революційний початок у культурі є антикультурним за своєю сутністю, бо втрачається ієрархічна спадковість та якість культури. Критикуючи культурні перетворення більшовиків, які намагалися створити пролетарську нову культуру, М. Бердяєв відмічає, що нової культури створити неможливо без спадкового зв'язку з минулою культурною спадщиною, тобто ніяких ознак нової пролетарської культури не спостерігається, а пролетаріат лише долучається до буржуазної культури, до соціалізму, який породжений у надрах буржуазного суспільства.

Критикуючи атеїзацію радянського суспільства, М. Бердяєв відмічав, що це веде до знищення культури, бо вона має релігійну основу, насичена релігійною символікою, нею не досягаються онтологічно реальні результати. Тобто, наука й мистецтво, держава й сім'я, право й господарство – це не останні реальності буття, не онтологічні досягнення пізнання та краси, влади й любові, спілкування людей й регуляції природи, а це лише ознаки й символи цих досягнень. Тому безрелігійна культура неможлива й низька [2, с.185] .

Критично до соціальних та культурних реформацій більшовиків відносився й філософ С.Л. Франк. У роботі «Результаты большевистской борьбы против веры в России, достигнутые к настоящему времени» він відмічав, що антирелігійна діяльність радянської влади за кордоном сприймається як результат схвалення більшістю населення більшовицьких заходів (закриття й руйнація церков, репресії щодо священників та віруючих тощо). Філософ прагнув викрити духовні причини негативних явищ, що спостерігалися у радянському суспільстві й особливо гостро проявилися у сфері освіти, культури та релігійного життя. На його думку, сучасний світ є зануреним у стан всезагальної втечі від бога, що є

причиною плутанини, паніки, що охоплюють внутрішній світ сучасної людини. Для викорінення релігійної віри більшовики використовували різні «духовні засоби». Будь-яка духовна протидія пропаганді безбожжя, викладання основ релігії, місіонерська діяльність були заборонені. С.Л. Франк виділив методи, що обрала нова влада для духовного нападу на релігію як ідеологічного інструмента: державна підтримка антирелігійної пропаганди, відміна усіх релігійних свят та обрядів, створення антирелігійних музеїв, університетів для освіти «армії пропагандистів» безбожжя тощо. Увесь радянський освітньо-культурний простір насичувався елементами хизування над релігією. У журналах, гумористичних листах й плакатах містилася інформація, що була спробою насміхання над релігією й слугувала спростуванню релігійної віри. Влаштовувалися громадські збори, де хизувалися над ім'ям Бога, ставилися театральні вистави, що принижували гідність віруючих. Аналізуючи наслідки боротьби з релігією у радянському суспільстві, філософ доходить висновку, що радянська антирелігійна політика нанесла великі духовні збитки. Владі вдалося придушити високе духовне життя у значної частини населення, але віра, яка стала беззахисною, насправді так й залишилася непереможною та засвідчила моральне зубожіння суспільства. «Не победа безбожного, материалистического мировоззрения, не успех пропаганды безбожия и даже не жестокие преследования, это просто результат всеобщего одичания жизни из-за разрушения всех нормальных хозяйственных и моральных отношений» [3, с.6]. У цілому насадження атеїстичного світогляду та боротьбу з вірою С.Л. Франк розцінює як фатальний наслідок руйнації старих держав (монархій) та прихід на їх місце нових, нестійких, з нечіткими намірами, що прагнуть відшукати нові форми життя. Цей період він називає епохою глибокого безбожжя, скепсису, духовної розчарованості та розпаду духовних основ суспільства. Осмислюючи форми соборності суспільства, філософ висуває на перший план сімейно-шлюбні узи, релігійне життя, що надає людині відчуття єдності життя з сукупністю людей, пов'язаних єдністю буття, долі, радощів та лих тощо. Усе це, на думку С.Л. Франка, породжує відчуття внутрішньої спорідненості членів суспільства [4, с.17, 58].

Критикуючи дії радянської влади щодо атеїзації суспільства, С.Л. Франк хизує з того, що атеїсти шукають Бога не там, де він є, або шукають когось іншого, неістинного Бога. За його думкою, атеїсти за

станом духу не досить далекі від простодушного безбожника, що доводить небуття Бога тим, що у своїх численних польотах на аероплані він ніколи його не зустрів. Різницю між вірою та невірою філософ вбачає не у різниці між протилежними за змістом судженнями, а лише у різниці між більш широким та більш вузьким кругозором. У цілому насадження атеїзму у радянський освітньо-культурний простір С.Л. Франк розцінює як один з елементів становлення тоталітарної держави. Такій державі достатньо мати монопольне право панування над технікою, інформацією та виховати «слухняну групу яничарів», щоб розпоряджатися цими засобами. Цього буде достатньо для забезпечення рабського підкорення населення.

Осмислюючи культурну та ідеологічну політику радянської держави, філософ доходить висновку, що влада постійно відшукує певні цілі для співіснування та згуртованості суспільства, запевняє людей у власній спроможності правильно й морально керувати та знайти вірні шляхи для здійснення поставлених цілей [4, с.453, 454]. Звичайно, релігія стояла на заваді поставленій меті, бо впливала на людську волю та свідомість. Тому радянська влада витісняє релігію з духовного життя суспільства та висуває марксизм як «тверезе» наукове знання людської природи та закономірностей мотивації людської волі.

Крім того, атеїстична складова культурних процесів у радянському суспільстві мала глибинний ідеологічний зміст. М. Бердяєв стверджував, що так як духовний початок в особистості не залежить від суспільства, то наявність релігійної совісті в людині рішуче відкидається. Індивід у радянському соціумі розглядається як цеглина, потрібна для будівництва комуністичного суспільства, тобто людина є тільки засобом для досягнення кінцевої мети. Це створює умови для маніпуляції її свідомістю. Осмислюючи наслідки панування тоталітарного мислення у духовному житті радянського суспільства, філософ звертає увагу на психологічні риси людини, вихованій у комуністичній ідеології. Так, у свідомості радянської людини світ різко розмежовується на два протилежних світи: царство світла (царство пролетаріату) та царство темряви (царство буржуазії). Відсутність будь-яких тонів та переходів у осмисленні цієї світової антагоністичності сприймається як ворожість та шкідливість [5, с.151]. Таким чином, фанатична нетерпимість до ідеологічно протилежного світу сприймається як норма у поведінці, у мисленні, у діяльності. Саме

існування людини в оточенні ідейних ворогів, їх пошук та боротьба з ними складає одну з фундаментальних складових буття людини соціалістичної формації.

Для соборності й єдності нового соціалістичного суспільства більшовиками використовується нова тріада – марксизм, антирелігійність й колективізм як знаряддя для гуртування мас навколо нової ідеології. М. Бердяєв стверджував, що хибність колективізму криється у тому, що він переносить моральний екзистенціальний центр, совість людини, її здібність до суджень та оцінок з глибини людської особистості у квазіреальність, яка стоїть перед людиною та впливає на процес екстеріоризації людської свідомості. Ще з давніх часів існувала колективна, групова свідомість. У людини, яка належала до дворянського стану, свідомість була не менш колективна, ніж у радянської людини, яка усвідомлює свою приналежність до комуністичної батьківщини. Особисте мислення й особисті судження були скоріше рідкістю та виключенням. Але оригінальність сучасного радянського колективізму, який виховується у народних масах, заключається у тому, що він спрямовується на утворення універсальної, всезагальної колективної совісті, точки зору, мислення та оцінки людей. Потурання індивідуалізму, який витравлювався усіма засобами радянського освітньо-культурного простору, привів до насильного знищення індивідуальної, особистісної свідомості й мислення та створив диктат над особистістю. Тому такий колективізм, позбавлений ознак коммюотарності, спільності, створює авторитет й суверенність колективу, що приводить до внутрішньої несвободи людини й некомюотарності людей [6, с.356].

Досить критично до колективізму як способу соборності народних мас відносився й філософ І.А. Ільїн, який вважав, що дійне російське братство виникає не у одноманітній рівності, що є межовим, «богосупротивним» станом людини, а в людині, сповненій вільною духовністю. Саме у ній філософ вбачає не тільки глибоку, світлу різницю людей у їх творенні чи предметному бутті, але й їхню безкінечну рівність, єдність перед творцем (Богом) та його волею [7, с.187; 8, с.315].

На цих же позиціях стояв й С.Л. Франк, який у праці «Духовные основы общества» досить скептично розглядає екзистенціальні основи радянського колективізму як важливого елементу радянського виховання. На його думку, головна, найбільш суттєва й небезпечна загроза для

людини й суспільства криється не у зовнішній колективізації капіталу, промисловості, сільського господарства, а у внутрішній – колективізації людських душ. Філософ впевнений, що соціалістична система потребує вимушеного «осуспільнення», силового зчеплення у одне ціле часток суспільства, тобто окремих людей. Об'єднання людей у колективи заради свідомо поставленої спільної мети філософ розглядає як форму впливу однієї волі на іншу, що має характер організації, а утворення колективної єдності мислиться ним через зовнішнє підкорення єдиній цілеспрямованій волі (держава, сім'я, право). Аналізуючи ціннісні складові радянського колективізму, С.Л. Франк викриває хибність соціалістичних ідей, що приводять до безмежного деспотизму суспільного єднання, котрий знищує особистість й суспільство у цілому. Він вважає, що істинна, органічна двоєдність «я» й «ми» може здійснюватись лише там, де «я» й «ми» віддають себе вищій першооснові – Богу. Протиборство між особистісним й колективним філософ розглядає як боротьбу між першоосновою свободи та першоосновою солідарності, оскільки між ними триває боротьба за владу, за власне буття кожного з них. Розглядаючи іманентну основу колективізму, філософ викриває соціально-філософський замисел соціалізму, який представляє собою повну заміну індивідуальної волі колективною, що, по суті, відмінняє саме буття індивідуальної особистості та ставить на її місце буття колективу, «суспільного цілого». С.Л. Франк уподібнює цей процес штучному склеюванню монад у однорідне тісто – маси, що неминуче приведе у майбутньому до розпаду суспільства. Таким чином, у основі виховання колективізму філософ вбачає основний механізм функціонування тоталітарного суспільства, який налаштовує людину на відмову від своєї свободи, від свого «я» та перетворює її у гвинтик суспільної машини. Цей процес неминуче приведе до деспотії влади або до пасивності чи звіриному бунту мас [4, с.6, 11, 116].

Висновки. Аналіз наукових праць відомих російських філософів, присвячених осмисленню наслідків діяльності більшовиків у соціально-культурній сфері надає можливість виділити ряд ключових позицій, що сприяли встановленню тоталітарної системи під гаслом розвитку соціалістичного суспільства. По-перше, поширення марксизму як єдино вірної ідеологічної доктрини привело до знищення усіх форм інакомислення, створило певний диктат над особистістю й позначилося у політизації освіти, культури, соціальної сфери. Демократичні гасла щодо

будівництва всенародного, пролетарського суспільства, де існує свобода, рівність й братерство по суті завуальовують насилля та диктат влади над людиною, що неминуче приводить до тоталітаризму.

По-друге, антирелігійна боротьба та суцільна атеїзація суспільства привела до знищення духовного й ментального підґрунтя, на якому розвивалася культура до ХХ століття і яке було основою для світосприйняття та світовідчуття особистості, її соборного зв'язку з народом та суспільством. Віра у марксизм та ідеали соціалізму стала штучним замінником релігії, по суті перетворившись у форму нової релігії з притаманними їй обрядами, церемоніями й поклонінням. На думку філософів, витравлення релігії з культури привела до фатальних наслідків, а нова пролетарська культура може розвиватися тільки маючи підґрунтя попередніх культур, але вона ніяким чином не є природнім еволюційним розвитком цієї культури, а лише виступає певним сурогатом культури зі специфічними й примарними цілями.

По-третє, головним чинником соборності й єднанні народних мас стає не віра у Бога, а віра у власні сили, у згуртований трудовий колектив заради будівництва нового соціалістичного суспільства. Утопія про райське майбутнє підміняється утопією про щасливе й вільне майбутнє, яке можливе лише при активній, героїчній колективній праці на благо суспільства та під ідеологічним й політичним диктатом партії.

Отже, соціально-культурні перетворення, які відбувалися у суспільстві у перші десятиліття радянської влади російським філософами приймалися досить песимістично, ці процеси пов'язувалися з негативними наслідками усіх демократичних революцій, які мали місце у світі у першій половині ХХ століття і докорінно вплинули на розвиток культури у цілому. Але слід відмітити, що глибокий й об'єктивний аналіз наслідків соціально-культурних перетворень у радянському суспільстві можливий лише при розгляді й співставленні цих позицій з альтернативними поглядами радянських й закордонних теоретиків, тому ця проблема до кінця не розкрита й є предметом можливих подальших наукових розробок.

Література

1. Бердяев Н. А. Самопознание: (Опыт философской автобиографии) / Н.А. Бердяев. – М., 1991. – С. 9.

2. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Н.А. Бердяев. – М., 1990. – 285 с.
3. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Судьба России / Н.А. Бердяев. – М.: Дионис, 1998. – 530 с.
4. Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию / С.Л. Франк. – Париж, 1930. – 220 с.
5. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 380 с.
6. Бердяев Н. Царство духа и царство кесаря / Н.А. Бердяев. – Париж: YMCA-Press, 1949. – 356 с.
7. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта / И.А. Ильин. – Париж-Москва: Рарог, 1993. – 446 с.
8. Ильин И.А. О грядущей России. Избранные статьи / И.А. Ильин. – Мюнхен, 1965. – 518 с.

**КРИТИКА СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ
ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ ВО
ВЗГЛЯДАХ Н. БЕРДЯЕВА, С.Л. ФРАНКА, И.А. ИЛЬИНА:
ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

И.Г. Мухина

В статье обращается внимание на оценку социально-культурных преобразований в советском обществе, которую осуществили известные российские философы Н. Бердяев, С.Л. Франк, И.А. Ильин. Проанализированы негативные последствия революционных процессов, которые привели к уничтожению наследственности в культурных процессах, жесткой антирелигиозной борьбе и насаждению коллективизма, выделены коренные изменения в социальной и культурной сферах. Акцентируется внимание на проблеме самоопределения личности в системе ценностных координат советского общества и социо-культурных механизмах становления тоталитарного общества. Сделаны выводы относительно онтологических и аксиологических аспектов общественных и культурных преобразований в советском обществе.

Ключевые слова: общество, личность, культура, онтологические и аксиологические аспекты, тоталитаризм, атеизация, коллективизм

**CRITICISM OF SOCIAL AND CULTURAL CONVERSION OF
THE SOVIET SOCIETY IN VIEWS N. BERDYAEV, S.L. FRANK
AND I.A. ILYIN: ONTOLOGICAL AND AXIOLOGICAL
ASPECTS**

I. Mukhina

The article draws attention to the assessment of the social and cultural changes in Soviet society, which carried out the famous Russian philosophers N. Berdyaev, S.L. Frank, I.A. Ilyin. Are analyzed the negative effects of the revolutionary process that led to the destruction of heredity in cultural processes, tough anti-religious struggle and

collectivism, marked a fundamental change in the social and cultural spheres. The attention is focused on the issue of self-determination of the person in the system of values of Soviet society, and socio-cultural mechanisms of the formation of a totalitarian society. Conclusions regarding the ontological and axiological aspects of the social and cultural changes in Soviet society.

Analysis of scientific works of Russian philosophers devoted to understanding the effects of the Bolsheviks in the cultural sphere provides an opportunity to highlight a number of key positions, which contributed to the totalitarian system under the banner of socialist society. First, the spread of Marxism as the only true ideological doctrine led to the destruction of all forms of dissent, established a dictatorship over the individual and the impact on the politicization of education, culture, social sphere. Democratic slogans on building national and proletarian society where there is freedom, equality and brotherhood in fact conceal violence and dictat authority over a man, which inevitably leads to totalitarianism.

Second, anti-religious struggle and continuous imposition of atheism in society led to the destruction of spiritual and mental foundation on which to develop the culture of the twentieth century and which was the basis for the outlook and attitude of the individual, his cathedral because of the people and society. Belief in Marxism and socialist ideals became an artificial substitute for religion, in effect becoming a new form of religion, with its rituals, ceremonies and worship. According to philosophers, separation of religion and culture led to fatal consequences, and the new proletarian culture can develop only with background of previous crops, but it in no way is a natural evolutionary development of this culture, but only certain acts surrogate culture with specific and vague objectives.

Third, the main factor of unity and catholicity of the masses is not faith in God and faith in their own forces, united labor group for construction of a new socialist society. Utopia of the future is replaced heavenly utopia of free and happy future, which is possible only with the active, heroic collective work for the good of society and in the ideological and political dictates of the party.

Thus, social and cultural transformations that have occurred in society in the first decades of Soviet rule Russian philosophers taken quite pessimistic, these processes are linked with the negative effects of all the democratic revolutions that have taken place in the world in the first half of the twentieth century fundamentally influenced the development of culture in general.

Key words: Society, personality, culture, ontological and axiological aspects, totalitarianism, atheisation, collectivism.